

ЗЛУЧНИКАВЫЯ СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ФІГУРЫ

Ў ВЕРШАВАНЫХ ТВОРАХ Я. КУПАЛЫ

Злучнікі адыгрываюць вялікую ролю ў арганізацыі тэксту. Яны рэалізуюць сувязь і пароджаныя ёю адносіны паміж рознымі сінтаксічнымі адзінкамі ці іх кампанентамі, забяспечваюць іх цэласнасць і звязнасць пры лінейным размяшчэнні, спрыяюць паслядоўнасці развіцця ўнутрытэкставага зместу, служаць раскрыццю сэнсавай структуры тэксту і характару ўзаемаадносін паміж складаючымі яго часткамі. З дапамогай злучнікаў устанаўліваюцца розныя сэнсавыя і эмацыянальна-экспрэсіўныя кантакты паміж асобнымі кампанентамі маўленчай плыні, ажыццяўляецца лагічнае чляненне маўленчых адрэзкаў, перадаюцца і ўспрымаюцца значэнне цэлага і адносіны да яго асобных частак. Злучнікі з'яўляюцца важнымі сродкамі выдзялення і акцэнтавання рэмы, павышэння эмацыянальнасці і ўзмацнення экспрэсіўнасці выказвання, рэалізаванага ў сказе ці звышсказавым адзінстве. Невыпадкова разнастайныя канструкцыі са злучнікамі актыўна выкарыстоўваюцца ў якасці адпаведных стылістычных фігур для больш выразнага і дакладнага адлюстравання шматлікіх з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці. Асабліва пашыраны ў вершах выдатнага беларускага песняра Я. Купалы такія стылістычныя фігуры, як зеўгма, градацыя, паралелізм, параўнанне, антытэза, алагізм, парцэляцыя, далучэнне, полісіндэтон, таўталогія і інш. Назіранні паказваюць, што некаторыя з гэтых фігур могуць утварацца толькі дзякуючы трапнаму прыёму выкарыстання асобных злучнікаў. Так, напрыклад, зеўгма, заснаваная на прыёме супастаўлення прамога і пераноснага значэння слоў (часцей за ўсё назоўнікаў), у вершаваных творах Я. Купалы арганізуецца пры абавязковым удзеле спалучальнага злучніка *і*, які робіць гэта супастаўленне акрэсленым, закончаным: *Вочы і думкі пабеглі далёка...* (Лясное возера); *У сходы*

палеткаў і гоманы ў сёлах навуку сваю мне прыносілі ў дар (Мая навука). У выніку далёкія і лагічна неаднародныя паняцці ўспрымаюцца як аднародныя члены. Такая фігура дазваляе яскрава перадаць глыбінныя, найтанчэйшыя асацыяцыі, якія ўзнікаюць у працэсе паведамлення.

Толькі з дапамогай градацыйных злучнікаў, часцей *ды і, а то і*, адбываецца групоўка ў вершаваных радках слоў ці выразаў з нарастаннем або, наадварот, аслабленнем іх эмацыянальна-сэнсавай выразнасці. Пры гэтым градацыйныя адносіны праяўляюцца асабліва выразна не толькі паміж аднароднымі членамі сказа, але і паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа: *Раскажу я маме, а то і бабулі...* (У сям'і); *Няма штосьці ўмалоту, ды і што малаціць?* (Адвечная песня). Арганізаваная такім чынам фігура лічыцца градацый. Градацыя ўзмацняе экспрэсію выказвання, узвышае яго тон.

Пры пабудове складаных сказаў (пераважна складаназлучаных) Я. Купала шырока выкарыстоўвае сінтаксічны паралелізм: і ў адной, і ў другой прэдыкатыўнай частцы члены сказа расстаўлены ў адной паслядоўнасці і выражаны аднолькавымі формамі, што стварае ўнутраную сіметрыю. Паміж паасобнымі часткамі складаназлучанага сказа, арганізаванага па прынцыпу сінтаксічнага паралелізму, звычайна выражаюцца спалучальныя або супастаўляльныя адносіны, якія становяцца асабліва выразнымі, калі афармляюцца злучнікамі *і* або *а* з адпаведнымі значэннямі: *Зоркі не свецяць і сонца не грэе* (Тканне намёткі); *Перад імі сушы, моры, а над імі сонца, зоры* (Дзве дзяўчыны). З дапамогай такой фігуры ствараецца асабліва экспрэсіўная атмасфера кантэксту, часцей узвышаная, лірычная.

Актыўна ўжываецца ў вершах Я. Купалы параўнанне – супастаўленне двух прадметаў, з'яў або паняццяў, у выніку якога сутнасць аднаго з іх вытлумачваецца праз сутнасць другога. Параўнанне робіць паэтычны малюнак па-мастацку дакладным, наглядным, жывапісным, выяўляе эмацыянальныя адносіны да таго, пра што ідзе размова. У паэта часцей за ўсё сустракаюцца параўнанні, аформленыя злучнікам як: *Сонца не кідае, як*

агнём, смаліць (Тканне намёткі); *Вольна, як вецер, на ўсю старонку з коласам колас пачне гамонку* (Сей, вольны сейбіт!). Іншы раз сустракаецца і бяззлучнікавае параўнанне: *Рукі калышуць мару-дзіця* (Зімою); *З свойскіх кветак-пралесак – карона твая* (Маладая Беларусь). Але злучнікавы параўнальны зварот мае больш магчымасцей для перадачы разнастайных супастаўленняў, чым бяззлучнікавае параўнанне-прыдатак, бо з яго дапамогай могуць супастаўляцца не толькі паняцці, выражаныя адной часцінай мовы (назоўнікі), але і паняцці, выражаныя рознымі часцінамі мовы (дзеяслоў і назоўнік, прыслоўе і назоўнік). Гэта надае параўнальнаму супастаўленню большую разнастайнасць, разнапланавасць, багацце сэнсавых адценняў.

Супастаўляцца могуць і кантрастныя або супрацьлеглыя паняцці. Такое рэзкае супастаўленне ляжыць у аснове фарміравання антытэзы, якая ў вершаваных творах Я. Купалы афармляецца як бяззлучнікавым спосабам, так і пры дапамозе злучнікаў (часцей за ўсё *а* з супраціўным значэннем): *Адзін накраў – багацце ўмножыў, другі згалеў, галей сабакі... Бяду нажыць усякі можа, бяды пазбыцца – не ўсякі* (Разлад); *З печы дым не ў комін, а пад столь нясе* (Гутарка аб кепскім гаспадару); *Непраходныя былі дзе балотныя гаці – там красуюць, там буяюць нівы, сенажаці* (Над ракой Арэсай). Як паказваюць прыклады, злучнікі робяць супрацьпастаўленне больш выразным, дакладным, экспрэсіўным. Асаблівай экспрэсіяй валодаюць сказы, дзе першая частка антытэзы мае развітую структуру: *То не шум баравы патрасае светам, то не гром векавы грывнуў гэтым летам, а легендай сусвет ганарыць належна нашых лётчыкаў цвет на ўвесь свет бязмежны* (То не шум...). На антытэзе пабудаваны верш Я. Купалы «Я не для вас...».

Надзвычай трапна выкарыстаны ў вершах Я. Купалы алагізмы – наўмыснае парушэнне лагічнай сувязі паміж часткамі паведамлення з мэтай падкрэсліць унутраную супярэчнасць пэўнай з’явы ці падзеі. Часцей за ўсё алагізм афармляецца з дапамогай злучніка *а* са значэннем неадпаведнасці.

Такім спосабам пабудаваны верш Я. Купалы «А браце спі!», дзе рэфрэн, вынесены ў загаловак, паўтараецца пасля кожнага чатырохрадкоўя і заключае ў сабе неадпаведнасць таму, аб чым паведамляецца ў папярэдніх радках. Другія прыклады: *Быў слесар луганскі, а сталь ён каваў* (Чырвонай Арміі паходы); *На навой праз бёрда аснову ўскруцілі, а роўна і цвёрда ў чыны зарадзілі* (Тканне намёткі). Безумоўна такія канструкцыі набываюць экспрэсію, аднак наўрад ці можна гаварыць аб тым, што тут выразна падкрэсліваецца ўнутраная супярэчнасць. Злучнік *а* ўжыты тут у спалучальным значэнні, з'яўляецца сінонімам злучніка *і* і служыць для сэнсавага выдзялення зместу другой з аб'яднаных частак. Часам алагізм можа перадавацца бяззлучнікавым спосабам, спалучаючыся пры гэтым з гіпербалай: *Царства ў чатыры дрэмле староны...* (Выйдзі...). Тут элементарная логіка парушана, але захавана па-мастацку гіпербалізавана-рамантычнае светаўспрыманне.

Шырока ўжываюцца ў вершах Я. Купалы парцэляваныя і далучальныя канструкцыі. Сутнасць парцэляцыі заключаецца ў тым, што да асноўнага (стрыжнёвага) сказа падключаюцца новыя сказы або асобныя члены сказа, у выніку чаго ствараецца ўражанне паступовага, нарастаючага развіцця думкі, непасрэднасці маўлення, калі фраза складаецца як бы «на хаду», без папярэдняга абдумвання. Парцэляваныя канструкцыі могуць звязвацца як злучальнымі, так і падпарадкавальнымі злучнікамі, паміж імі могуць выражацца самыя разнастайныя адносіны: *Я скрозь жыццё адзін сам ішоў, пціны не зазнаўшы яснай. І думаў, што ўжо скаваў лёд мне ўсе жаданні і парывы...* (Сыйду...); *Мы інжынеры... А не ўмеем рамантаваць сваіх жа душ* (На тэму крытыкі і самакрытыкі); *Маладую дзявочу красу не змалюеш, не спішаеш прамом. Бо хто ж летню змалюе красу, спіша хто птушын шчэбет і гом?* (Аб дзяўчыне). Як відаць, пры парцэляцыі асабліва ўвага канцэнтруецца на новым паведамленні, яно вылучаецца інтанацыйна і з'яўляецца больш важным па сэнсу, чым папярэдняе паведамленне. У выніку

парцэляцыя садзейнічае нарастанню экспрэсіі, павышае эмацыянальнасць, дапамагае эканомнасці ў афармленні разгорнутага паведамлення.

Пры далучэнні да аднаго паведамлення дабаўляецца другое, дадатковае паведамленне, якое развівае ці ўдакладняе змест папярэдняга: *Смяяўся гушчар, а ў смесе за ценом цень новы сенаўся* (З табою); *У двор схадзіць наш Янка любіў, але не на працу, а так сабе* (Нібы казка). Далучэнне ў вершах Я. Купалы носіць супастаўляльны або супраціўны характар, таму афармляецца ў асноўным пры дапамозе злучніка *а*.

Сярод злучнікавых фігур нярэдка сустракаецца рытарычны зварот – сінтаксічная канструкцыя, у якой сцвярджэнне выказваецца ў форме пытання. Рытарычны зварот звычайна мае развітую структуру, паасобныя часткі якой аб'ядноўваюцца адпаведнымі злучнікамі: *Ці нядзелька, ці свята мне ёсць, ці як людзі гуляў я калі, ці ў мяне пагасціў добры госць, ці мне добрае слоўца далі?* (На службе). Рытарычны зварот не патрабуе адказу, ён узмацняе эмацыянальнасць выказвання, надае яму змястоўнасць і выразнасць.

Дзейнымі выяўленчымі сродкамі з'яўляюцца сталыя выслоўі, з дапамогай якіх ствараюцца паэтам яркія, трапныя малюнкi рэчаіснасці, жывыя, паўнакроўныя вобразы: *І сват і брат ён кожнаму з вас* (На кірмашы); *Ні той ні сёй не хоча адступець* (Лякарства); *Ні туды ні сюды нельга кроку ступіць* (У пушчы). У выніку мова вершаў набывае сакавітасць, маляўнічасць, набліжаецца да народнай гутарковай мовы. У сталых выслоўях, як правіла, ужываюцца злучальныя злучнікі; падпарадкавальныя ж злучнікі там не выяўлены.

Шматразовае выкарыстанне злучнікаў (аднаго і таго ці розных) служыць асновай для ўтварэння такой стылістычнай фігуры, як полісіндэтон: *Ідзе-брыдзе за следам след, і ноч, і дзень, і цьма, і свет, і песні кліч, і смерці цвет, ідзе-брыдзе за следам след* (За годам год); *Я люблю усходы нашых палеткаў, і спавітыя ў зелень лугі, і шум бору пануры, глухі, і шаптанне крыніцы ўлетку*

(Я люблю); *Ці ты чуеш, як стогне віхура, як старой хаткі сцены дрыжаць, як у коміне вые панура, як сукі ў бары цёмным трашчаць* (Чалавеку); *Не жыццё, а мука, хоць скачы ты жабай, калі ды не ўдасца табе твая баба* (Гутарка аб кепскай гаспадыні). Полісіндэтон не толькі дапамагае звязаць паасобныя кампаненты ў сінтаксічнае адзінства, але і размяжоўвае іх паміж сабой, вылучае найбольш значныя з іх па сэнсу. Пры гэтым запавольваецца тэмп паэтычнай мовы, павышаецца яе экспрэсіўнасць, выказванне атрымлівае розныя эмацыянальныя адценні (узнёсласць, іранічнасць). Часцей за ўсё полісіндэтон афармляецца з дапамогай злучнікаў *і* або *як*, якія найбольш адпавядаюць размеранаму, запаволенаму нанізванню паняццяў пры пералічэнні.

Адметную асаблівасць вершаваных твораў Я. Купалы складаюць разгорнутыя складаназалежныя сказы з адной галоўнай і некалькімі даданымі часткамі: *Ці іду я вясёлай дзянінай з касой ці з сахой за сяло і не бачусь з пахілай хацінай, пакуль чую сонца цяпло, ці ў полі, працуючы ў поце, бядую над горам сваім,— дарэмна шукаю, хто шчыра б пацешыў у цяргенні цяжкім* (Адзін). Такая структура складанага сказа дазваляе разгарнуць паэтычную задуму з максімальнай вобразна-эмацыянальнай паўнатай: шматлікія даданыя часткі ўсебакова асвятляюць змест галоўнай часткі. Інтанацыя пачатковых элементаў разгортваецца па лініі нарастання, а заключных – па лініі спаду ці зніжэння. Адзін такі сказ уяўляе сабой невялікі звязны тэкст, які характарызуецца закончанасцю інтанацыі і зместу паведамлення. Гэта фігура носіць назву перыяду. Зразумела, што перыяд істотна паглыбляе асноўную паэтычную думку твора, надае ўнутраную напружанасць і завершанасць паведамленню, а таму патрабуе высокай творчай культуры ад паэта.

Шмат разнавіднасцей мае такая стылістычная фігура, як таўталагія, калі неаднаразова паўтараюцца блізказначныя або адны і тыя ж словы. Пры гэтым адбываецца экспрэсіўнае вылучэнне пэўнай думкі, узмацняецца рытмічная

арганізацыя верша, павышаецца яго эмацыянальнасць. У вершах Я. Купалы сустракаецца бяззлучнікавая таўталогія: *За бытам быт, за стогнам стогн, за смехам смех, за сконам скон, за векам век, за звонам звон, за мглою мгла з усіх старон* (За годам год); *Шуміць шумненька гаёк* (Шуміць шумненька гаёк); *Паляці, мая мысль, лёгкім сокалам і прагледзь гэты свет кругом-вокала* (Паляці, мая мысль...); *Думай думкі, што чыніці ў бядзе паганай...* (Бандароўна). Як відаць, пры такой таўталогіі звычайна паўтараецца або адзін і той жа назоўнік у розных формах, або аднакаранёвыя словы, якія належаць да розных часцін мовы (дзеяслоў і прыслоўе, дзеяслоў і назоўнік). У першым выпадку падкрэсліваецца манатонная паслядоўнасць існавання з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці, у другім – узмацняецца якасць дзеяння. Пры злучнікавай таўталогіі паўтараецца, як правіла, адзін і той жа дзеяслоў, што стварае ўражанне бесперапыннага манатоннага дзеяння: *Снег сыпле і сыпле...* (Зімою); *Дзяцел дзюбаю зубатай дзяўбе сасонку ды дзяўбе* (У лесе). Апрача звычайнага намяжэння (злучнікавага ці бяззлучнікавага) аднастайных словаформ у межах простага сказа, сярод таўталагічных фігур нярэдка сустракаюцца складаныя сказы (пераважна складаназлучаныя са злучнікам *і*), з якіх утвараюцца анафара (паўтарэнне аднолькавых словаформ у пачатку прэдыкатыўных частак): *Шумела трысцё і шумела вада* (Ля возера); эпіфара (паўтарэнне аднолькавых словаформ у канцы прэдыкатыўных частак): *Кавадла звінела і молат звінеў* (Чырвонай Арміі паходы); эпістрафа (паўтарэнне аднолькавых словаформ у пачатку адной прэдыкатыўнай часткі і ў канцы другой) : *Пелі кулямёты і гарматы пелі* (Чырвонай Арміі паходы); эпананфа (паўтарэнне аднолькавых словаформ у канцы першай прэдыкатыўнай часткі і ў пачатку другой): *Неба сінела і сінела рака* (У поўдзень). Выкарыстанне розных відаў таўталогіі, якія асабліва пашыраны ў фальклору, збліжае вершаваныя творы Я. Купалы з народнай творчасцю, надае ім напеўнасць, плаўнасць, лірычнасць.

Са сказанага відаць, што Я. Купала актыўна і трапна выкарыстоўваў у

сваіх творах разнастайныя стылістычныя фігуры – злучнікавыя і бяззлучнікавыя. Вялікія магчымасці выбару той ці іншай фігуры, звязанай з разнастайнасцю фармальных сродкаў сувязі, рэалізаваліся ва ўмовах канкрэтнага кантэксту і вызначаліся яго семантыка-сінтаксічнымі і функцыянальна-стылістычнымі асаблівасцямі. Багатая моўная палітра стылістычных фігур у вершаваных творах паэта сведчыць аб яго высокім майстэрстве і надзвычайнай каштоўнасці творчай спадчыны.

Мінск